

„To bylo, jako byste přišli do ráje“

Vyprávění Romů o komunismu

KARINA HOŘENÍ

Jedním z úhlů pohledu, pod kterým lze nazírat poválečné dějiny Československa, jsou dějiny Romů jako nejvýraznější etnické menšiny. Poválečná migrace Romů ze Slovenska utvářela dnešní podobu českých měst. Její příčiny byly sociální a ekonomické – průmysl potřeboval po válce především manuální pracovní síly a Romové z východní části republiky této možnosti sociálního vzestupu využili.

Jednalo se o běžný proces urbanizace a modernizace, který v českých zemích probíhal od devatenáctého století a ani po druhé světové válce na něm neměli účast jen Romové. Po válce se ale tento celoevropský proces odvíjel v Československu v kontextu komunistického režimu, jehož představitelé se snažili o radikální a násilnou přeměnu společnosti, o formování osobních životů občanů podle komunistické ideologie. Především v první fázi jeho budování hrála v tomto projektu radikální přestavby společnosti a naplňování „vize nového socialistického člověka“ svou roli migrace a asimilace Romů.

Zaměření na dějiny Romů přináší do poznání těchto otázek novou perspektivu. Po holocaustu a odsunu se Romové stali nejviditelnější menšinou v Československu a na rozdíl od Židů nebo Němců pro většinu obyvatel českých zemí menšinou neznámou. Jak stát a jeho instituce, tak běžní občané byli konfrontováni s jejich odlišností, se kterou se náhle museli vyrovnat. To samé platí i pro Romy, kteří přicházeli do pohraničí i do českých průmyslových měst, tedy

do prostředí, které se zásadně lišilo od slovenského venkova.

Vztah k menšinám je lakmusovým papírkem, který nám něco říká o politickém režimu. Komunisté v Československu sice hlásali respekt a toleranci k etnickým odlišnostem (především Romů, které marxisticko-leninská doktrína prezentovala jako oběť feudalismu), zároveň ale praktikovali politiku represe vůči skupinám, které měly specifický životní styl. Komunistické Československo také postupně rehabilitovalo a využívalo ideologii českého nacionalismu, ve které nebylo pro etnické menšiny místo.

Specifika fungování komunistického režimu, jakým byl třeba důraz na těžký průmysl, a politika plné zaměstnanosti dokázaly vytvořit na určitou dobu iluzi romské integrace, která se ve světle současné situace jeví pamětníkům jako reálná. Pochopit, jak se žilo Romům v komunistickém Československu a jak na ně nahlížel stát i společnost, zároveň znamená zkusit pochopit jejich postavení ve společnosti současné.

O romské migraci, její organizaci nebo spontánnosti a jejich dopadech

na česká města i společnost víme stále málo. Ještě méně ale víme o tom, co znamenaly velké procesy jako migrace a modernizace konkrétně pro Romy. Je to i důsledkem skutečnosti, že Romové nepovažují své osudy za hodné zaznamenání a že je tak nevidí ani historici, kteří volbou svých témat ukazují širší společnosti, kdo nebo co tvoří dějiny.

Tento deficit se pokusil vyrovnat projekt *Leperiben* (romsky *Vypravování*) s podtitulem *Paměť romských dělníků*¹, v jehož rámci byly v Brně a Ostravě sesbírány životní příběhy více než dvaceti pamětníků a pamětnic (jen malá část z nich ale přišla přímo do těchto měst), kteří buď odešli krátce po druhé světové válce ze Slovenska do Čech, nebo se zde už narodili rodičům, kteří se sem přestěhovali krátce předtím. Brno a Ostrava byly přirozenými cíli pracovní migrace jako rozvíjející se průmyslová města, což by mohlo platit i o městech severních Čech, kterých se ale výzkum nedotkl z praktických důvodů. Spolu s historiky a sociálními pracovníky zapojenými do projektu sbírali příběhy i vnuci a další příbuzní pamětníků. Zname-

1 Projekt byl řešen na Katedře sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v letech 2012–2015.

nal tak i příležitost pro mladé Romy dozvědět se něco o vlastní historii a budovat si k ní vztah. Následující text shrnuje základní motivy, které se ve vypravování opakují, a které tedy můžeme chápat jako specifickou zkušenost romské migrace.

„Jezdili po osadách, a kdo měl zájem, toho naložili do auta a odvezli“

Romové přicházeli do českých zemí především z východního Slovenska již brzy po skončení druhé světové války. V jejím průběhu byla část z nich na Slovensku internována nebo byly zničeny jejich domy, naopak v českém a moravském pohraničí chyběly pracovní síly a bylo zde k dispozici bydlení.

Přesný počet lidí, kteří přicházeli, neznáme, částečně také proto, že se jednalo o neukončený proces. Mnoho Romů zde pobýlo kratší dobu, a buď se vraceli, nebo se za nimi později vydaly širší rodiny. Často se také neusadili na jednom místě, ale stěhovali se za prací nebo rodinou i v rámci českých zemí, což zřejmě dále usazenému obyvatelstvu zapadalo do stereotypu „kočujících cikánů“, ačkoliv tito lidé v naprosté většině žili už na Slovensku usedle.

Michal Čonka (nar. 1935) přišel po válce s rodiči a osmi sourozenci ze Šariše do Hronova, po půl roce se přestěhovali do Teplíc. Později šel do učení v Karlových Varech. V polovině padesátých let se jeho rodiče vrátili na Slovensko, aby tam postavili dům. Návrat na Slovensko byl snem především pro první generaci migrujících Romů, jejich děti, které vyrostly v českých zemích, už slovenský zemědělský život (spojený často s tradičnější rodovou společností) neznaly. *Oni Romové, když přišli po válce sem, každý si chtěl vydělat peníze a vrátit*

Mapa Slovenska se zakreslenými místy původu pamětníků

se domů a postavit si tam domek. Ale my už jsme tam bydlet nechtěli, když jsme vyrostli ve městě, už se nám tam vůbec nechtělo. Já jsem je jel v roce 1954 navštívit a umluvil mě, abych tam zůstal. Slíbil jsem, že zůstanu do vojny. Hodně lidí jsem tam naučil řemeslo. Pak jsem odešel na vojnu na letiště do Plzně, kde jsem dělal řidiče nákladáku. Měli jsme smůlu, zrovna byly ty maďarské události v padesátém šestém, a tak jsme museli zůstat na vojně o dva měsíce déle. A když jsem se vrátil na Slovensko, tak mě vůbec nechtěli pustit, ale já jsem se v roce 1960 přihlásil do celostátního náboru, kdy se v Ostravě zapalovala třetí nebo čtvrtá vysoká pec.²

Tento krátký úryvek napovídá, že pro demografy a další odborníky muselo být složité zachytit přesuny romských rodin. Například Michal Čonka se stěhoval ze Slovenska do českých zemí celkem třikrát, za různým účelem a v různých obdobích komunismu. Jeho vzpomínky zároveň dokládají prolínání velkých strukturálních změn v ekonomice a demografii s individuálními osudy a současně jejich spjatost s rodinnými konflikty.

Státní správa se samozřejmě snažila získat o Romech (v dobovém označení cikánech) přehled. V roce 1947 byl pořízen soupis Romů a dalších kočujících osob a došlo se k číslu 16 752 (přičemž válku a vyhlazovací tábory přežilo v českých zemích jen necelých 600 Romů). V roce 1966 žilo v českých zemích 56 tisíc Romů, toto číslo stoupl v roce 1968 na 61 tisíc osob.³ Na Slovensku se počet Romů prakticky nezměnil, v obou letech jich tady žilo asi 150 tisíc. Tato čísla alespoň naznačují rozsah a dynamiku migrace mezi oběma částmi Československa, v níž komunistický puč v roce 1948 nehrál roli výraznějšího předělu. Zestátnění hospodářství a pozdější obrat k těžkému průmyslu vyvolaly potřebu velkého množství dělníků. Pamětníci, kteří se dostali do Čech jako děti, ale obvykle nedokážou určit, kdy sem jejich rodiny přišly a jestli to bylo spontánní rozhodnutí, nebo výsledek soukromé a později státní kampaně jednotlivých podniků.

Jen Margita Lázoková (nar. 1945), žijící dnes v Brně, popisuje to, jak se její rodina dostala z Brzotína na Moravu, konkrétněji: *Po válce se [otec]*

2 Všechny zde citované vzpomínky pocházejí z knihy SIDIROPULU JANKŮ, Kateřina (ed.): *Nikdy jsem nebyl podečňovanej. Ze slovenských osad do českých měst za prací. Poválečné vzpomínky.* Muni Press, Brno 2015. Dostupné na: <http://www.leperiben.cz/aktivity/veda/knihy> (citováno k 4. 8. 2017).

3 KÁRA, Karel a kol.: *Ke společenské problematice Cikánů v ČSSR.* Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha 1975, s. 89.

vrátil ze zajateckého tábora a celá naše rodina se v roce 1946 přemístila na Moravu. Z Čech a z Moravy jezdili na Slovensko inženýři a nabírali lidi na práce, hlavně pro rekonstrukce válkou zničených nádraží, měst a cest. Jezdili po osadách, a kdo měl zájem, toho naložili do auta a odvezli. Z naší rodiny tehdy odjeli všichni, kdo drželi hodně při sobě. Tatínkovi rodiče, bratři, maminka s sestrou s rodinou manžela, všichni odjeli na práci do České republiky (tj. do české části Československa – pozn. aut.). Začali jsme v Kralupech a postupně jsme se dostali až do Tišnova [...] Chlapi pracovali a všude měli ubytovny i pro rodiny [...] Ke konci roku 1949 jsme už byli v Brně.

Pozdější, již strukturovanější řízení migrace popisuje typickým vyprávěčským stylem pan Ladislav Dudi Koťo (nar. 1938), který na Ostravsko odešel až v dospělém věku: *A taky přišel z ministerstva rozkaz, že každý podnik musí poslat do Čech dělníky [...] Tak vedoucí říká mně: „Ládo, ty už jsi byl v Čechách voják, jsi vyučený horník, že? Na Ostravsku, oni tam potřebují. Mám tu žádanku do Bohumína.“ Říkám: „Tak, ehm, no ale co já, musím se poradit s rodinou.“ „Já ti všechno zajistím. A půjdeš jenom na rok. Na rok tě pustím, více ne.“ Zajistili mi komplet všechno, i cestu. No, a tak jsem se dostal tu do Bohumína [...] Dělal jsem tam asi pět měsíců, když mi jednou ten vozík pomohl tlačit takový mocný chlap v koženém kabátě. Neřekl jsem mu nic, on sám přišel až tam a začal se mnou mluvit. „Jak se ti tu líbí?“ Říkám: „Zatím se mi tu líbí. Plat je dobrý, akorát že tu nemám rodinu.“ „Přijď za mnú, já su ředitel.“ Ježíšmarjá. Já jsem ztuhnul. „Jak budeš mít nějaké problémy, přijď za mnú. Jmenuju se Bílek“. Ano. Vynikající. Říkám si, to využiju. O měsíc později jsem šel za ním, řekl jsem mu co a jak, že mám dvě děcka a že bych měl rád tu svou ženu u sebe. On povídá: „Já ti něco seženu“. Zavolal tej závodní, co měla pod sebou byty, a říká: „Tému Dudi Koťovi sežeň jakýkoliv byt, jenom aby tu měl manželku.“*

Není podstatné, jestli ředitelé a manažeři státních podniků měli tak blízké, osobní vztahy se svými

Ignác Zima

Foto: Tomáš Škoda

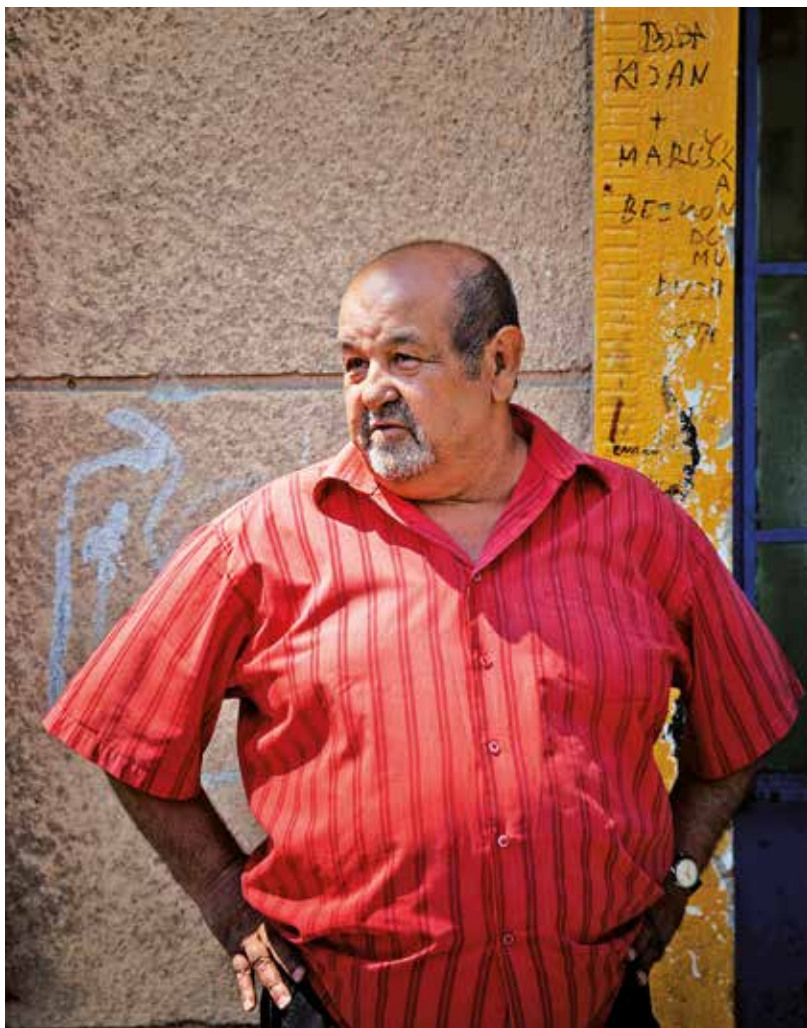
zaměstnanci. V citovaném vyprávění jde spíše o symbolické vyjádření důvěry v systém, který sice posílal lidi z jedné části republiky do druhé podle potřeb státního průmyslu a rozděloval rodiny, nabízel ale (často pouze protektivně) bydlení a ekonomický vzestup.

„Vážená soudružko, vy tady zavádíte rasismus!“

Právě účast na budování socialismu skrze práci byla hlavní politikou uplatňovanou vůči Romům po roce 1948. Dělníci a jejich práce byli v komunistických režimech idealizováni. V třídní logice marxistické společnosti měly z nemajetných skupin vzejít nové elity, které opravdu často nahradily zlikvidované elity předválečné republiky. Romové byli vnímáni jako oběť předcházejícího „buržoazního“ zřízení a v komunismu mělo být jejich postavení narovnáno. Důvody této politiky byly především pragmatické – Romové tvořili pracovní sílu, které se v poválečném Československu nedostávalo, byli ochotni pracovat i v neprestižních manuálních povoláních (kamenolomy, stavebnictví, železnice) a za práci se stěhoval. V marxistické ideologii

je práce hlavním prostředkem utváření osobnosti a jejího včleňování do společnosti. Placená práce pro národní hospodářství tak měla být hlavním činitelem integrace Romů a jejich postupné individuální proměny. Tato politika měla pro Romy pozitivní aspekty (možnost sociálního a ekonomického vzestupu), ale i negativní (nucená kulturní asimilace, projevující se například v institucích internátních škol).

Politika integrace skrze práci, nejvýraznější v první polovině padesátých let, kontrastovala s postupným návratem k praktikám represe a rasismu, které byly charakteristické nejen pro Protektorát Čechy a Morava a Slovenský štát, ale i pro první republiku. Skrytý nebo i otevřený rasismus organizací a společnosti existoval i v komunistickém Československu, jen nebyl veřejně diskutovaným tématem. Matěj Spurný ve své studii v tomto čísle *Paměti a dějin* dokládá, že místní samosprávy a komunity nový otevřenější přístup k Romům nepřijaly a v drtivé většině se od něj distancovaly a požadovaly naopak kontrolu a dozor nad Romy. Tento postoj se postupně začal prosazovat i na nejvyšší úrovni v souvislosti s proměnami komunistické politiky

Andrej Červeňák

Foto: Tomáš Hlaváček

po konsolidaci režimu. Svědčí o tom přijetí zákona o zákazu kočování z roku 1958 (č. 74/1958 Sb.).

V první polovině šedesátých let byla nadále uplatňována represe, například skrze nucené stěhování Romů na Slovensku, která ale šla ruku v ruce se zlepšováním hygienických podmínek, snižováním novorozenecké úmrtnosti a zvyšováním gramotnosti. Po krátkém uvolnění v období Pražského jara opět přituhlo a v politice komunistické strany vůči menšinám nebyl brán zřetel na rozvoj jejich kulturních specifik. Ve vyprávěních pamětníků se ale tyto zlomy objevují jen zřídka, životním

příběhům, jak je vidí jejich aktéři a aktérky, vévodí téma práce.

Romští pamětníci akcentují ve velké míře jen pozitivní aspekty asimilace. Snad pro všechny tvoří práce hlavní linii vypravování, dodnes si pamatují názvy národních podniků a závodů, kde pracovali. Často zdůrazňují momenty, kdy oni jako Romové měli gadže - etnické Čechy - za podřízené nebo nad nimi vynikali. Jako Ignác Zima (nar. 1938): *Dělal jsem nejdříve v provozu v Hodoníně na nádraží. Měl jsem praporek, píšťalku a roztrřidoval jsem vagóny a vlaky z jedné koleje na druhou, nachystat na odjezd a dál [...]* A pak jsem

měl ještě červenou placku, protože jsem dělal vedoucího. A později už jsem dělal nádražního, řídil jsem tři posuny po celém nádraží. Jak přijížděly vlaky, tak se musely rozřadit. Mezitím jsem musel narukovat na vojnu, na vojenskou základní službu, takže manželka vychovávala syna dva roky prakticky sama, než jsem se vrátil. No, i tam to bylo tak, že jsem zase i na té vojně brzy dosáhl funkce. Zase jsem tam dělal něco jako vedoucího strážního oddílu, vodil jsem oddíl na stráž, to byl strážní oddíl. A po dvou letech jsem se vrátil zpátky ke kolejím na dráhu.

I když romští pamětníci obvykle nepřikládají svým zážitkům velkou váhu a svůj životní příběh nemají zformulovaný, ve chvíli, kdy popisují pracovní život, uvádějí detaily o náplni práce a zdůrazňují symboly své funkce, i když se jedná o pozici, která nemá z většinového pohledu vysoký status.

Andrej Červeňák (nar. 1947) vzpomíná: *Když jsem chodil do práce, byla lepší doba [...]* Ráno jsme vstali, šli jsme na šestou do práce, jeli jsme třeba dělat do Komenského sadů nebo tady na osmý obvod chodníky [...] A romáci pracovali normálně spolu s gadžama. Vedoucí si nás oblíbil, ten říkal, že má dvě dcery a já že jsem jeho syn. Byl z Vřesiny. Nikdy mě nechtěl propustit, i když jsme se třeba hádali a on mi řekl, ať si podám výpověď, tak jsem si ji napsal, a on mě stejně nepropustil. Tady v Porubě bydlelo tak deset dvanáct cigánských rodin, jinak samé bílé. A navštěvovali jsme se, policajti k nám normálně chodili na pivo a tak.

Podobné idealizované obrazy soužití Romů a majority kontrastují s odporem, se kterým byli Romové v Čechách přijímání, jak vyplývá z dobových pramenů. Negativní zkušenosti se přesto objevují ve vyprávěních pamětníků jen výjimečně. Například u Jana Leška (nar. 1944), když vzpomíná na normalizační Ostravu a vztahy s policií: *Chtěl jsem prosadit, aby nebyly porušované práva Romů. Protože tenkrát v osmdesátých letech, jak komunisti, policajti, viděli Roma, že jde opitý, tak ho vzali do auta, zmlátili ho a odvezli daleko do lesa.*

Tam ho nechali ožralého. Takže oni měli velkou pravomoc v tomto. Bili Cigány.

O explicitním násilí ze strany státních orgánů se mluví ve vzpomínkách jen ojediněle, stejně jako o konfliktech, které byly podníceny historickou nedůvěrou Romů vůči státu a preferencí rodiny před státní autoritou. Daleko častěji je v rozhovorech státní kontrola jednotlivců, tak rozvinutá v komunistických režimech, připomínána jako záruka pořádku. *Dříve tady byla domovní důvěrnice, a jak děcka hodily papírek nebo já nevím co, tak už napsala papír a rodiče šli na trestnou komisi. A zaplatili třeba k nájmu pět set korun navíc. V sobotu večer, tam jak jsou ty stromy, tak tam byl ohýnek, lavičky jsme si udělali a vždycky jsme si udělali u stromu táborák, pekly se párky, popíjeli jsme vínečko, slivovičku a to byl ten život, klid, klid. A jak přišla ta demokracie, tak je humbuk.* Vladimír Gabčo (nar. 1952) tak v dobrém vzpomíná na dohled komunistického režimu, který sahal až do intimní rodinné sféry v podobě institutu domovních důvěrníků a důvěrníků. Zároveň bezděčně popisuje chování, které mohlo být represivními orgány vnímáno jako stereotypně „cikánské“ – ohníček a popíjení v parku. Především v závěrečném zvolání „klid, klid“ reprodukuje široce sdílenou představu normalizačního bezčasí tráveného v přátelském kruhu, jakkoliv se táboráky a opékání špekáčků ve vzpomínkách majority odehrávají spíše na chatách a chalupách.

Pokud pamětníci vzpomínají na konflikty, pak obvykle jen na ty, které pro ně dopadly dobře, protože dokázali překonat předsudky, se kterými se tehdy museli setkávat. Jako třeba již citovaný Michal Čonka: *V létě, v červnu šedesát, jsem v Nové svobodě četl, že Dopravní podniky města Ostravy přijmou řidiče skupiny D2 a že podmínkou je dvouletá praxe. Tak jsem vzal ty noviny a šel jsem na Smetanova náměstí na osobní oddělení a řekl jsem, že mám zájem, že bych chtěl jezdit. No, tam mě hned vyznamenali, aniž by mě znali, nic nevěděli a řekli mně: „No, víte, my bychom rádi, ale my jsme tu od vás měli průvodčí a ti nám po-*

Michal Čonka řidičem autobusu

Foto: archiv Michala Čonky

utíkali i s kabelama.“ A já jí povídám, já jsem byl tenkrát ve straně: „Vážená soudružko, vy tady zavádíte rasismus, já splňuju všechny podmínky, které tady máte, a vy mě nechcete, to budeme řešit na stranické půdě.“ A slyšel nás nějaký chlapík a povídá mi, jak to kdysi bylo: „Soudružo, ukaž mi řidičák.“ Tak jsem mu to ukázal a on povídá: „Napište mu to všecko, ať ještě dneska nastoupí do kurzu.“ Dneska Romové rádi poukazují, že je všude rasismus, on byl kdysi taky. To bylo, je a bude. Tomu se dá ubránit jediným způsobem, když se člověk umí ne bránit, ale postavit k práci jako každý jiný, tak ten rozdíl v zacházení není takový velký.

S určitými předsudky se setkávali mnozí pamětníci, tento případ však dosvědčuje, že například členství v komunistické straně mohlo být jedním z prostředků, jak se každodennímu rasismu bránit. O jeho existenci pamětník nepochybuje, opět ale vyzdvihuje práci jako způsob, jak je možné jej překonat.

„Sametová, říkají“

Konkrétní historické události se do vypravování romských pamětníků dostávají jen velmi málo, snad ještě méně než v idealizovaných obrazech normalizační pospolitosti, tak jak

Ladislav Dudi Koto při nahrávání pamětnického rozhovoru

Foto: Petr Kiška

je vykreslována v individuální i kolektivní paměti české společnosti. Hlavní osu vyprávění tvoří rodinné události.

Romové, jejichž vzpomínání projekt zachytil, se neangažovali ve veřejných záležitostech, část z nich i pro svůj jazykový a kulturní hendikep. Nevíme, do jaké míry sledovali aktuální dění, nepovažují ale za důležité mluvit o svých názorech na politické události. I struktura a jazyk jejich vypravování napovídá, že „velké“ dějiny chápou jako něco vnějšího, čeho oni sami nejsou součástí. Dokazuje to třeba vyjádření Františka Tuleje (nar. 1953): *Do Brna jsme došli v devadesátém druhém. Proč jsme došli? Došli jsme kvůli tomu, že přišla ta revoluce. Sametová, říkají.*

Odstup od událostí, kterým jen jiní dávají jméno, vyjádřil i další pamětník, Julius Absolon (nar. 1941): *A v šedesátém osmém přišla ta revoluce, Rusáci a tak. A my jsme s bratrem byli komunisti, tak jsme samozřejmě nechtěli, aby k tomu převratu došlo, aby tady přišlo krveprolití a tak dále. Cigáni málokdy do něčeho zasahují.* Je zajímavé, že právě on, který spoluzakládal Svaz Cikánů-Romů, přebírá normalizační výklad Pražského jara. Svaz totiž vznikl díky uvolněné atmosféře konce šedesátých let, ačkoliv se jeho ustavující sjezd konal až v dubnu 1969. Byl první organizací, kterou založili samotní Romové ve snaze vstoupit do společenské diskuze o vlastním postavení a politicky ji ovlivňovat. Organizace s demokra-

tickými ambicemi se ale v atmosféře rané normalizace stala nepohodlnou a do roku 1973 byla její činnost proti vůli členů ukončena. Osobnosti, které v ní byly činné, patří k těm nemnoha, v jejichž vyprávění se politika a velké dějinné události odrážejí. Jsou to zároveň ti, kteří po roce 1989 zahájili novou éru romského aktivismu.

Například již zmiňovaná Margita Lázoková, členka zakládajícího výboru Svazu Cikánů-Romů na Moravě, je jednou z mála těch, kteří konkrétně vzpomínají na události roku 1989 jako na něco, co se jich týkalo a do čeho se zapojili. *Vzpomínám si na jedno sezení Občanského fóra v těch listopadových dnech, ještě předtím, než byl prezidentem zvolený Havel. Ptali se mě, jak to vidím, co očekávám. Tak jsem řekla,*

že fandím studentům, mladým, kteří tuto cestu nastoupili, kteří vědí, co je potřeba, co by chtěli, jak by to mohlo vypadat, a že jim věřím, že věřím tomu, že se to podaří, že to bude tak, jak si to přeji. I lidé v republice. A já jako Romka jsem chtěla říct, že pokud to bude lepší pro majoritu, pro český lid, tak pro nás, pro Romy, pro Cigány to bude o to lepší, dvakrát lepší.

S jejími nadějemi spojenými s novou demokratickou érou po roce 1989 ale kontrastuje vzpomínka na dobu normalizace, kdy v brněnské restauraci Bohéma, kde pracovala, bývali hosty i komunističtí funkcionáři. Dokonce jsem měla tu čest, že jsem obsluhovala pana prezidenta Husáka, po jeho zvolení v prezidentském salonku v divadle. Byla jsem vybrána určitými lidmi, kteří zodpovídali za jeho bezpečnost a za to, aby to proběhlo v pořádku. Tak jsem byla doporučena a vybraná.

Ani kritičnost ke komunistickému režimu nedokáže vymazat hrdost na pracovní postavení v tehdejší době, skrze které mohli Romové získat pocit plnoprávného zapojení do společnosti.

„Vím jenom, že matka byla ostříhaná“

Mezi důvody, proč Romové vzpomínají na komunistický režim tak idealizovaně, patří i traumata, která zažili oni sami nebo jejich rodiče během války na Slovensku – ve chvíli, kdy tyto zkušenosti porovnávají s novým životem v českých zemích, zákonitě se jim musel zdát mnohem lepší. Za příklad mohou sloužit slova Michala Čonky: *Bydleli jsme na Šariši, ve vesnici blízko Stropkova. Tam jsem se v roce 1935 narodil, ale když byla válka, byli jsme pryč. Když jsme se v pětačtyřicátém vrátili, nezůstal tam kámen na kameni, všechno bylo zničené, to jsme zažili pořádný hlad a bídu, půl roku jsme neviděli chleba. První noc jsme spali venku u ohně, v ledu. My jsme měli pěknou chalupu, ale všechno bylo*

zničené [...] Takže když jsme se ve čtyřicátém sedmém nastěhovali do Hronova, tak to bylo, jako byste přišli do ráje.

Romy, kteří žili ve Slovenském štátu, neposílali do vyhlazovacích táborů jako ty české nebo moravské, zažili však jiné formy kruté represe, jejímiž původci a vykonavatelé byli představitelé státu. Od roku 1940 fungovaly na Slovensku pracovní tábory, kam byli do hrozných podmínek postupně zavíráni také Romové, a to na základě své etnicity. Od přímé okupace Slovenska v říjnu 1944 prováděla německá armáda ve spolupráci s místními represivními složkami vyhlazovací politiku vůči Romům, stejnou jako například na východní frontě.⁴

Pracovní tábor v Dubnici nad Váhom byl v listopadu 1944 přeměněn na tzv. zajišťovací tábor pro Cikány. V otřesných podmínkách zde žilo přes sedm set Romů z několika slovenských okresů. Ti, co přežili, byli propuštěni v předvečer osvobození Dubnice 8. dubna 1945. Deportována sem byla i rodina Ladislava Dudi Koťa: *Dubnica, to byla bída a hlad. Dubničani dnes říkají, že tam byl tyfus ze špíny. Ale břišní tyfus, ten vzniká z jídla. To bylo z toho, že nám tam ten místní řezník v táboře dával jíst šmejdý a zdechliny. Na celý den jsme dostali k snídani kávu a suchý krajíček chleba. Na oběd polívku a na večeři uvařený hrách. A nic víc. My jsme jako děti čekávaly, až z kuchyně vyhodí šlupky z brambor, máma je umyla, a jak se zatopilo, tak nám ty šlupky upekla. [...] To gardisté Slováci nás tam v takových podmínkách drželi. Němci, ti jenom hledali. Pamatuji se, jak sestře ten jeden gardista podrazil nohy, když nesla jídlo, a byli jsme bez polívky. Ještě se celá podřela od sněhu. Lidí nám o Vánocích podávali přes plot jídlo. A ten, co pro to jídlo k plotu zašel, tak ho svlékli danaha a osprchovali studenou vodou. Dostal těžký zápal plic. Byli jsme tam asi čtyři měsíce. Přivezli nás v jedenáctém měsíci a v půlce čtvrtého nás pustili.*

Dalším způsobem represe vůči Romům v závěrečné fázi války bylo vypalování osad a domů a často také vraždění jejich obyvatel. Z mnoha vypravování je ale patrné, že těmto zkušenostem nebyla v rodině ani ve společnosti věnována pozornost. Nejsou zasazeny do historického kontextu, tak jak to známe ze vzpomínek Židů přeživších holocaust, nejsou uváděny historické pojmy, které si pamětníci často osvojí až ex post. Jako když Michal Čonka říká, že za války byli prostě „pryč“, ale nezmiňuje název tábora a nevysvětluje tuto okolnost politickou situací.

Další pamětnice, Vlasta Gabčová (nar. 1954), vzpomíná: *Otec i matka přežili obě války, v té druhé byli zavřeni tam, kde mučili lidi, v lágru. Ale s náma o tom nemluvili. Vím jenom, že matka byla ostříhaná. Dělalí práci, matku zavřeli a otec potom utekl do nějakého úkrytu.*

V komunistickém Československu se oficiálně vzpomínalo jen na některé aspekty druhé světové války, etnické čistky se moc nepřipomínaly a o těchto traumatech se nemluvilo ani v rodinách. Na rozdíl od židovského holocaustu je holocaust a pronásledování Romů stále konfliktním tématem.

Někteří pamětníci neoddělují válečné zážitky od vzpomínek na poválečné období, kdy nenávisť lidí nepominula, stejně jako bída. Marie Absolonová (nar. 1952) ji zažila: *Na Slovensku jsme nevěděli, co jsou Vánoce, nevěděli jsme, co je stromek, vůbec, protože nebylo z čeho. Nevěděli jsme, co je maso. Můžu vám akorát říct, že tam byli Madaři, kteří věděli, že tatka umřel, tak když chtělo nějaký prase, zavolali mamku [...]. No, tam se jedly chciplotiny. To se všechno vytáhlo a pak to naporcovali, nasolili a dávali do dřevěných koryt. Tak to jsme jedli.*

Julius Absolon (nar. 1941) její slova potvrzuje: *To bylo normální jídlo, to je pravda. Já jsem chodil na kukuřicu, ošupali jsme ty listy. A kór ještě, když na*

4 NEČAS, Ctibor: *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Masarykova univerzita, Brno 1994, s. 160.

Vlasta a Vladimír Gabčovi

Foto: Marie Tulejová

Slovensku vládli gardisti, říkalo se jim Hlinkova garda, a ten Miklós Horthy, ten byl na Cigány jako pes.

Marie Absolonová: Chodili v černých uniformách. A po válce tam zůstali hodně dlouho.

Julius Absolon: A gardista, ten když vás viděl, tak kdyby se zem otevřela, tak do té země bych býval skočil, poněvadž jsem věděl, že od něho dostanu. Normálně venku vás chytil a nakopal do zadku. Mě nejdennkrát nakopali.

Marie Absolonová: Tak si umíte představit, co byli Maďaři, nejhorší lidi. Chodili jsme pro mlíko k Maďarům. Venku nás nechala stát. Dali jsme jí dvě koruny, donesla litr mlíka a řekla: „Tady to máte a běžte domů“ a konvici držela v rukavicích, aby od nás něco nechytla. V Čechách už to pak bylo jiný, to bylo úplně nebe a dudy. Tady

na nás byli lidi zvyklý, i na vesnici, to bylo něco úplně jinýho. Ale tam, tam to bylo hrozný. Za to, že jsem utrhla hrušku, jsem dostala tolik, že jsem se plazila po zemi [...] Nikdo nám neubližoval, nikdo si nás [v Čechách] nevšímal. My jsme čekali, že nás budou bít a on nikdo. My jsme měli strach z lidí a to bylo nejhorší. Strach z lidí, my jsme se stranili každýho, a teď jsme zjistili, že nás nikdo nebije. Víte, jaká to byla radost a úleva, že nás nikdo nebije? Třeba jsme šli, viděli jsme ovoce, utrhli jsme ovoce, teď jsme koukali, jestli nás nikdo nezbije. No a nikdo. Takže to byla úplně balada, něco jiného, než to bylo tam.

Předcházející úryvky dokládají, jak funguje lidská paměť, především u lidí, kteří nemají historické vzdělání, aby svoje vzpomínky zasazovali do širšího historického rámce.

Vyprávění manžela a manželky se prolínají a doplňují, jako kdyby vzpomínky byly spíše majetkem rodiny než jednotlivců. Marie Absolonová se narodila až po válce, ale násilí ze strany státních orgánů i obyvatel popisuje stejně jako její starší manžel. Už jen tím, že zná a používá označení „gardisté“, nedělá tedy rozdíl mezi obdobím války a po ní – nenávist a fyzické násilí ze strany různých ozbrojených složek i většiny obyvatel Slovenska pro ni charakterizují život před příchodem do Čech.

Ovšem i obyvatelé českých zemí Romy přijímali ve většině případů s nedůvěrou a drobné kriminální delikty (jako kradení ovoce), které odpovídaly předchozímu životnímu stylu Romů, vnímali jako nebezpečí pro společnost. Některým Romům ale

stačilo, že tato nedůvěra nepřerostla ve fyzické násilí, aby jim česká města a vesnice připadaly jako přátelská místa k životu. A protože jim režim navíc nabídl práci, díky které mohli alespoň vnějškově zapadnout do české společnosti, je jen logické, že na každodenní xenofobii z její strany pozapomněli.

„My jsme byli vždycky Poruba“

Z podobných důvodů hodnotí Romové období komunismu pozitivně i ve srovnání s demokratickým režimem, který zavládl v Československu, resp. v České republice po roce 1989. Vyplývá to třeba ze vzpomínek Andreje Červeňáka: *Na Lenince, dneska Hlavní třídě, bývala spousta obchodů. Dneska je tam samý butik, Vietnavec a tak. My jsme byli vždycky Poruba, jen za komunistů nás tady jako Cigány hodnotili na prvním místě a v dnešní době možná na posledním. Tady, kde já bydlím, byli všichni sousedi v pořádku, ale za poslední rok se tady nastěhovalo tolik Romů, to tady nikdy nebylo. Já nevím odkud, asi z Přívozu, nebo když někde zruší bytovnu. Tady nikdy děcka nebyly, teď je jich tu plno [...] Dříve jsem bydlel u kulturáku, měl jsem tam byt ve vlastnictví. Pak jsem ho prodal, realitka na mě udělala podvod, řekli, že je to výměna. Ode mě chtěli sto padesát tisíc a já blázen jim to dal. Řekli, že to musí dát úřadu, a úřadu nedali ani korunu. Tak jsem se měl soudit, ale neudělal jsem to, řekl jsem obhájci, že nechci chodit po soudech, nebyl jsem nikdy za nic trestaný, takže nic takového.*

Stížnosti na to, že svět už není takový jako dříve, se objevují u mnoha lidí starší generace, ale možná jsou Romové tou skupinou, kterou sociální a ekonomické změny, jež přišly s koncem komunismu, zasáhly silněji a Andrej Červeňák pojmenovává některé strukturální problémy romské komunity.

Většina romských pamětníků nevyužila možnosti, které se po roce 1989 otevřely – nejezdili do zahraničí (na-

opak měli často problémy po rozpadu republiky, kdy automaticky dostávali slovenské občanství), nepodnikali, dostupnost zahraničního zboží jejich život nezměnila. Naopak se složité vyrovnávali s tím, že pominula ochrana státu ve všech sférách, nedokázali se přizpůsobit volné bytové politice, kdy se najednou začali objevovat různí podvodníci. Strach A. Červeňáka ze soudu je prostě jen strach z institucí, se kterými je podle něj lepší se nezaplétat. Vedlejším efektem volného trhu s nemovitostmi byl vznik vyloučených lokalit a fakt, že mnoho Romů žije v různých ubytovnách.

Především ale došlo ke změnám v průmyslu – některá výrobní odvětví skoro zanikla ve prospěch rostoucího sektoru služeb. V něm Romové s nízkým vzděláním hůře hledali uplatnění a navíc žili v regionech, kde se negativní vlivy přechodu ke globální ekonomice projeví nejvíce.

Tak to vidí třeba František Tulej: *Nevěděli jsme, co je to podpora, co je to nezaměstnanost a takový věci, nebyli bezdomovci. Když měla ženská odrostlý děcko, musela do práce. Chlapi museli tak jisto dělat. A když si vybírali práci, kam nastoupí do závodu, museli do pěti dnů nastoupit. Kdo nedělal, byl příživník, byl za to potrestaný [...] O tom se vůbec nedá mluvit, jaký je teď život. Rom se nedostane nikam, na dobrá místa se nedostane. Jenom přes známosti a takový věci, přes výběrová řízení se nedostane nikam.*

Ztráta pracovních příležitostí je téma, které zaznívá v rozhovorech nejbolestněji. V období socialismu byli Romové integrováni do společnosti jen skrze práci a její nařizování. Jednalo se ale o integraci umělou a dočasnou, jak dokládá fakt, že po zhroucení režimu i toto pojitko Romů s většinovou společností pominulo. Ani za minulého režimu nedosahovali Romové na lepší pracovní pozice, jejich neprivilegovanost byla ale vykompenzovaná relativně slušným ekonomickým zajištěním. Představitel komunistického režimu, jakko-

liv často mluvili o lidských právech a rovnosti lidí, nijak neodstraňovali předsudky a nesnažili se změnit fakt, že Romové sociálně stojí na okraji společnosti. Zvolili i pro režim výhodnou strategii jejich integrace skrze manuální práci, která se až dnes ukazuje jako neúspěšná, byť pro Romy samotné je vzpomínka na dobu, kdy pracovali s „gádži“, stále pozitivní.

K čemu jsou vzpomínky?

Pamětnická vyprávění nemůžeme nikdy chápat jako objektivní popis minulosti, protože zážitky jsou vždy nahlíženy z dnešní perspektivy. Vyprávění Romů nese rysy typické i pro životní příběhy většinové společnosti – zaznívá v něm téma stěhování z venkova do měst, práce, budování rodinného zázemí. A samozřejmě nostalgie, která je pro vzpomínání na minulost příznačná. Má však i svá specifika – jsou v něm obsaženy vzpomínky na otevřený rasismus a násilí za války, ale i po ní, vyrovnávání se se střetem modernity s tradičními hodnotami a životním stylem. Pamětníci oslovení v rámci projektu *Leperiben* nemohou reprezentovat všechny Romy, celou romskou zkušenost s komunismem. Jsou to lidé, kteří uspěli v integraci do společnosti, zároveň jsou ale natolik hrdí na svůj původ, že o něm dokáží hovořit.

Romské dějiny u nás stále nejsou předmětem veřejného zájmu, v médiích se Romové často objevují stereotypně jen v souvislosti s několika tématy, jako je například nezaměstnanost. To, že chybějí v české kolektivní paměti, je odrazem jejich vyloučení z české společnosti. Zájem o historii Romů v letech 1948–1989 dává nejen možnost získat nové poznatky o tomto období, ale také pochopit, proč byla asimilace založená na politice sociálních výhod, kontroly a plné zaměstnanosti nakonec neúspěšná a jaké kořeny má současný vztah české společnosti a Romů. pd